णादिचालनं यत्तत्रातिदिशति । बालकस्य यद्यपि कर-चरणादिचालनं प्रयत्नपूर्व्वकमेव तथापि हिताहितप्राप्ति-फलकं न भवति न पुण्यपापहेतुकमित्यतिदेशार्थः ११ ॥ इदानीं प्रयत्नपूर्व्वकेऽपि कर्म्मणि यत्र पुण्यपापहेतुकत्वं तत्र दारककर्म्म तुल्यतामतिदिशन्नाह । आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटे वह्निकृते जाते सति तस्याततायिनो बधानुकूलेन प्रयत्नेन हस्तादौ यत्कर्म्म जनितं तन्न पुण्यहेतुकं न वा पापहेतुकं यथाहुः । "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" । "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षड़ेते आततायिनः" १२ । इदानीं यत्नं विना यानि कर्म्माणि भवन्ति तान्याह । प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशामुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुकृतं चलनं द्रष्टव्य मत्र १३ ॥ शरीरकर्म्माणि व्याख्याय तदितराण्याह । तृणपदेन वृक्षगुल्मलतावतानादिकं सर्व्वमुपलक्षयति १४ । अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह । मणिपदेन कांस्यादिकमुप-लक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि तस्काराभिमुखं यद् गच्छति तत्र गमने मण्यादि समवायिकारणम्, अदृष्ट-वत्तस्करात्ममणिसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तस्करस्य पापं निमित्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौह-मात्रं तृणञ्चोपलक्षयति तथा चायस्कान्ताभिमुखं यत्सू-च्यादेर्गमनं तृणकान्ताभिमुखं यत् तृणस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन तृणसूच्यादि-गमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्यूह्यम् । तद्यथा वह्नेरूर्द्ध्व-ज्वलनं वायोस्तिर्य्यग्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्म्मादि १५ । ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्य्यन्तमेकमेव कर्म्म नाना वेति संशये निर्णयहेतुमाह । इषाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकूतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुड्यादि-संयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपरमो दृश्यते अत्राश्रय-नाशस्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधि गुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्म्म-नाशक इत्युन्नीयते स च संयोगश्चतुर्थक्षणे जातः पञ्चमक्षणे कर्म्म नाशयति । तथा हि कर्म्मोत्पत्तिरथ विभागः अथ पूर्व्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्म्मनाशः तेना-युगपत्संयोगविशेषाः कर्म्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः सं-योगविशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म्म क्वचिदपि न तिष्ठेत् १६ । नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकर-णमारभते । पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्जिकया नुन्नस्येषोराद्यं कर्म जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवा-यिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन कर्मणा समनाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते न च वेगेन, गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्रेषौ कर्म्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायि-कारणमिषुः, निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च यावदिषुपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्म-सन्तानो जायते स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्का-रेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुमुचितो गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारि-ताच्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायनये तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्तशर-योरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्व-मन्दत्वे निमित्तम् १७ । ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्ता-जनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह । गुरुत्वन्तावत् पतनकारण-मनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं करोतीत्यर्थः" १८ । उपस्कर' ।

"नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म १ । तद्-विशेषेणादृष्टकारितम् २ । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ३ । द्रवत्वात् स्यन्दनम् ४ । नाड्यो वायुसंयोगादारो-हणम् ५ । नोदनापीड़नात् संयुक्तसंयोगाच्च ६ । वृक्षाभिस-र्पणमित्यदृष्टकारितम् ७ । अपां संघातो विलयनञ्च तेजः-संयोगात् ८ । तत्र विस्फुर्ज्जथुर्लिङ्गम् ९ । वैदिकञ्च १० । अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नोः ११ । पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् १२ । अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यक् पवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् १३ । हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् १४ । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे १५ । तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखा-भावः स योगः १६ । अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्य्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि" १७ । वै० सू० नोदनादि निष्पाद्य कर्मपरीक्षाप्रकरणम् तत्राह । नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतु